

HANÁK PÉTER

A történészek szerepe a rendszerváltásban*

Előzetesen három kérdést szeretnék érinteni, csak úgy bemelegítésként. Néhány nappal ezelőtt felhívtott egy újságíró azzal, hogy szeretne telefonon interjút kérni arról, mi értelme van ennek az előadásnak. Lehetséges-e egyáltalán, hogy egy tudomány hozzájáruljon valamilyen politikai átalakuláshoz? Mondtam, jöjjön el, hallgassa meg, mert én két perc alatt telefonon nem tudok interjút adni. Most válaszolok az újságíró kérdésére is. De előrebocsátom – és ez a második megjegyzésem –: homogén történetírás semmilyen országban sem létezik, és az jó, hogy nem létezik. Vannak különböző irányzatok, felfogások, intézmények, amelyek nem képviselnek egyforma álláspontot. A diktatúra legsötétebb esztendeiben sem volt teljesen homogén a történetírás, de a Kádár-korszakban bizonyára nem volt az. Nem beszélhetünk az egész magyar történetírás hozzájárulásáról, mert voltak olyan intézmények, csoportok, történészek, akik a marxizmus-leninizmus letéteményeseként szembeszálltak minden változással. Konzervatív, ideológiai cenzori funkciójukat hűségesen őrizték. Ezt a szerepet nem akarom minősíteni. Az is nyilvánvaló, hogy sok kolléga egy ideológia- és politikamentes, szakszerű történetírást akart művelni, terjeszteni, és nem állt ki harcosan valami ellen vagy valamiért, de az ideológiamentesség maga is állásfoglalás volt. Én arról a csoportról szeretnék beszélni, amely elsősorban a Történettudományi Intézetben, az egyetemeken és más műhelyekben formálódott, és amelynek tagjai aktívan szálltak szembe az uralkodó hivatalos ideológiával. Mert a történettudomány ideológiai tevékenységgé vált, és nem szaktudomány volt ezekben az években. Nem akarom tehát glorifikálni a történetírást, mert sok és erős volt benne az ellenáramlat, és azért sem, mert nem a történészek jártak élen a politikai változásban (hanem – úgy gondolom – a közgazdászok). Ők könnyebben megtehették, mert a közgazdászokra a napi életben a reform kidolgozásában nagy szükség volt. Azért nem lebecsülhető az a szerep sem, amit a történetírás: történetírók, történettanárok játszottak az elmúlt évtizedben.

Az időben '56–ig érdemes visszamenni. Talán a Petőfi-kör volt az első szervezett forma, ahol az ellenzékiiség megnyilvánult, mégpedig három kérdésben. Egy-

* Elhangzott a Történelemtanárok Egylete által szervezett Történelemtanárok Országos Konferenciájának megnyitóján 1991. szeptember 24-én.

részt a pártirányítás önkényes, diktatorikus jellegét érte bírálat. Másodsorban a dogmatizmus, főként Sztálin kultusza ellen léptünk fel. A harmadik vitatéma, amellyel bővebben is szeretnék foglalkozni, a pártosság volt.

Őnök valószínűleg többségükben nem élték át ezt a periódust, amikor a pártosság volt az egyedül elfogadható, a magasrendű történelemtanításnak és történelemírásnak az alapvető mércéje. Hogy mi az a "pártosság"? Mindaz, ami a munkásosztály és a párt érdekeit szolgálja, az az igazi történetírás. És minden más, akármenyire szakszerű és tényszerű is, a burzsoá objektivizmus bélyegét viseli magán. A pártosság nem volt egyéb, mint a tudomány rangjára emelt történethamisítás. Ezt nem szükségtelen, nem felesleges újra elmondani. Történelemhamisításról volt szó a magyar történelem és az európai történelem legtöbb kérdésében. Bizonyos esetekben még tényhamisításról is beszélhetünk, de mindenképpen ideologikus hamisítás volt a pártosság. Ez az első, amelyet 1956 után a reformer történészcsoportok, egyének vita tárgyává tettek. A pártosság szorosan összefüggött azzal, hogy a marxista-leninista történetírás prekonceptióból indul ki. Van egy előzetes koncepció, amelyhez hozzá kell idomítani a történelmet. Ez a prekonceptió. Ez egyrészt a marxizmus-leninizmus-sztálinizmus mestereinek idézeteiből, megállapításaiból alakult ki (pl. az "eredeti felhalmozás" megelőzte a tőkés felhalmozást, és abban állt, hogy a parasztok telkeit kisajátították, a közlegelőket elkerítették, és így tovább. Ha pedig ez volt a marxista történetírás koncepciója, akkor ennek Magyarországon is így kellett történnie. És voltak munkák, amelyek lemásolták *Marx* Tőkéjéből az első kötet 24. fejezetében írtakat, és azokat aztán magyarországi példákkal igazolták. Hiszen a történelemben mindenre lehet példákat találni. A tények végtelenek és a végtelenből valamilyen adatot mindig ki lehet halászni. A prekonceptió másrészt abból adódott, hogy a marxista történetírás a hegelianus alapokból kiindulva, a történelmet egy meghatározott cél felé irányuló, determinált mozgásként tüntette fel, vagyis teleológikus volt. Ez *Hegelnél* a világszellem tökéletes megnyilvánulása, *Marxnál* és követőinél pedig a kommunizmus. Minden abból a szempontból értékelődött, hogy mi az, ami a teleológikusan kitűzött végcél elérését segíti. Ez a felfogás két nagyon súlyos következménnyel járt. Egyik, hogy a történelem bipoláris lett. Haladó és nem haladó. Forradalmár és reakciós. Visszatért tulajdonképpen egy középkori bipoláris szemlélethez, a jó és a rossz, az isteni és a sátáni bipolaritáshoz. Emiatt szörnyű visszaesés következik be a gondolkodásunkban. A sokoldalúság, a sokszínű látás helyébe egy sematikus gondolkodásmód: a haladó és nem haladó lépett. Ez volt az egyik súlyos következmény. A másik az, hogy a történetírás feladta, elvesztette és elítélte az emberi cselekvések etikai értékelését. Mert ha a történelem a kommunizmus felé halad, akkor minden jó, ami ezt a célt elősegíti, és az eszköz nem érdekes. Hogy ahhoz vezet-e, azt a párt dönti el, ill. a pártvezérek. A marxizmus elvetette a kantianus etikát, a belénk épített etikai parancs értékét, azt, hogy az embereket, a történelmi személyiségeket történetileg, a helyzethez mérten, belülről is átélve etikailag is megmérhessék. Ez így egy etikátlan történettanítás volt. Ezt a véleményemet már a Történelmi Szemle egyik 1969-es számában is elmondtam.

A másik súlyos következménye a dogmatikus szemléletnek az volt, hogy a leninista-sztálinista történetírás irracionálissá mitizálta a történelmet. Alkotott egy nép fogalmat, amely a történelem igazi létrehozója, és amely mindig helyesen cse-

lekszik. Ez a nép mitikus fogalommá vált, elvonatkoztatva konkrét időtől, országtól, a nép valóságos mivoltától. Ebből a mitizált népből, amely lehetett az Isten népe, kialakult a messianisztikus vezetőosztály, a munkásosztály: letéteményese és végrehajtója a világtörténelem üzeneteinek, parancsainak, törvényszerűségeinek. Ennek a munkásosztálynak volt egy, a világtörténelem által kiválasztott elitje, élcsapata, a kollektív bölcsesség és kollektív vezetés fundamentuma: a párt. És volt egy karizmatikus vezére. E sémára épült a marxista-leninista történelmi mitizálás és idealizálás: egy absztrakt nép, egy messianisztikus vezetőosztály, egy elitista párt és egy karizmatikus vezér.

Körülbelül 1954 és 1956 között vetették fel először (a Nagy Imre-korszakban), hogy a dogmatizmus a nacionalizmussal fonódott össze. Elsősorban és kiváltképpen a Szovjetunióban. A "proletár internacionalizmus – szocialista hazafiság" jelszó szovjet jelszóként született, és a dogmatikus diktatórikus rendszer ideológiájának érdekzhassága volt a nacionalizmussal. A mi helyi nacionalizmusaink csak ebbe a rendszerbe beilleszthető elemekkel foglalkoztak. Amelyek nem voltak beilleszthetők, mert valamiképpen antikommunisták voltak, mint pl. *Jászi Oszkár*, *Bibó István*, azok szóba sem jöhettek, még haladó hagyományként sem. Esetleg ún. honismeretként voltak beiktathatók. Magyarország rosszabbul járt ebben is, mint a győztes hatalmakként kezelt Románia, Csehszlovákia és Jugoszlávia. Nagyon szűkre szabták a mi hagyományainkat. *Dózsával* kezdődött, és néhány parasztforradalmárral, azután jött *Rákóczi*, *Kossuth*, *Kun Béla*. Csodálatos sor ez: mert *Dózsa* hogy illett *Rákóczi*-hoz, hogy *Kossuth* *Kun Bélához*? Látható, hogy a magyar fiókdogmatizmus–fióknaionalizmus csak egy adaptált változata volt a sztálinista szovjet mintáknak.

Ezek voltak azok a vonásai a hivatalos történetírásnak, amelyek kritikájával a történészek ellenzéki, reformer csoportja megpróbálta fellazítani és bomlasztani azt a zárt ideológiai rendszert, amely reája telepedett. Ami azonban zárt ideológiai rendszer volt, olyannyira, hogy a koncepció és a mítosz konzisztenciája nem tűrt meg ellentmondást. Például, ha egyszer kimondták, hogy az 1867. évi kiegyezés hazaáruló aktus, akkor azzal nem lehetett szembeszállni, és kimutatni, hogy voltak pozitívumai. Ugyanakkor a kommunista mitológia mint konzisztens rendszer nem tűrt el semmilyen ellentmondást. Ha valaki a mítosz konzisztenciáját megsértette, őt is és ellenérveit is töröltették a történelemből. Ezért volt az, hogy több történelmi esemény és személy egyszerűen eltűnt a történelemből.

A következő esemény, amely fellazította a zárt kommunista történetírást, az ún. *Molnár Erik*-vita volt. Talán nem abban az értelemben, ahogy eddig kollégáim nagy része ezt értékelte. (Szeretném előrebocsátani, nekem *Molnár Erik* talán tizenöt-húsz éven át igazgatóm volt, és mindvégig rendkívül toleráns, jó vezetője az intézetnek. *Molnár Erik* ritka példánynak, a "kommunista gentleman-nek" volt egy magyarországi képviselője.) 1956 után *Molnár Erik* szembefordult azzal a *Révai József*, *Andics Erzsébet* és bizonyos értelemben *Mód Aladár* által képviselt irányzattal, amely mindent, ami nemzeti hagyománynak számított (az egész négy száz éves harcot a független Magyarorszáért) pozitívnak értékelt. *Mód Aladárt* az előző kettővel azonban nem szeretném egy sorban említeni, mert nem szerette a kommunista diktatúrát. *Molnár Erik* ezzel szállt szembe. Vitacikkeiben azt állította, hogy a XVI–XVII. századi függetlenségi harcok alapjában rendi harcok voltak. Tehát nem a haladás irányába mutattak, hanem a nemesi uralomért, a jobbágyok fönntartásáért

folytak. Véleménye szerint ezek a függetlenségi harcok rendi érdekharcok a feudális privilégiumok megtartásáért. Kétségtelen, hogy Molnár Erik e gondolatait részben a kommunizmusnak a nacionalizmussal való házassága elleni ellenérzéséből fakadóan fogalmazta meg. E házasságot illegitimnek tartotta, és törvénytelen gyermekét, a kommunista nacionalizmust elvetette. Csakhogy nemcsak erről volt szó. Az eseményeknek az értékelésekor nem lehet kategorikus pozitív vagy negatív ítéletet hozni. Így nem lehet, úgy gondolom, a XVI–XVII. századi magyar függetlenségi mozgalmakat, különösen a XVII. század kezdetétől, *Bocskai, Bethlen, Rákócziak* harcait egyértelműen a negatív, a rendi hagyományokhoz sorolni.

Először is azért nem, mert *Molnár Erik* és követői nem vették figyelembe, hogy milyen hatalom ellen irányultak ezek. Ez nem a Tudoroknak, VIII. *Henrik*nek, *Erzsébet királynő*nek az abszolutizmusa volt, amely valóban egyfajta polgáriasodást segített elő Angliában. Vagy nem *Cromwell*nek a diktatúrája volt, amely nagymértékben a polgáriasodás eredményeit védte. Ez nem *Colbert*t, hanem *Kollonich* rendszere volt. Az ellenreformáció győzelmének világi hatalma a *Habsburgok* monarchiája volt. A *Habsburgok* egyáltalán nem játszották ekkor azt a szerepet, amelyet *Mária Terézia* és *II. József* – már megváltozott körülmények között képviselt.

Azt sem vették kellően figyelembe, hogy a magyar függetlenségi harcok egybevágtak nagy részben a protestantizmusnak az ellenreformáció elleni európai harcaival, és ilyen értelemben Svédországgal, Hollandiával álltak szövetségben. Amiből az következik, hogy Magyarországon a protestáns Erdély, amely a fészke volt ezeknek a harcoknak, közelebb állt ahhoz az Európa-képhez, amelyet ma olyan szívesen melengetünk, mint a *Habsburgok* XVI–XVII. századi birodalma és annak ideológusai. Továbbá: a magyar nemesek szükségképpen rászorultak a magyar parasztság munkájára, és ilyen értelemben igaz, hogy nem voltak nagyon haladók a jobbágykérdésben. A katonáskodó elemnél azonban mégiscsak tettek kivételt *Bocskaitól* kezdve egészen *Rákócziig*, sőt *Rákóczinál* rendszerré vált a katonáskodó elem felszabadítása. A katonáskodó, vitélz elemek kialakulása bizonyos könnyítéseket hozott az egész parasztság számára is. Végül nem szabad elfelejtenünk: a nemzet kialakulása nem húsz és nem harminc évnek, nem a reformkornak a terméke. Ez évszázados mű; ezt a nemzetet évszázadok alkották. Ehhez hozzátartozik a történelem, a nyelv, az irodalom, a közös hagyomány és a nemzeti identitás megtartása és megőrzése is. A magyar államalapításnak, az *Árpádok*nak, *Mátyás* korának a megőrzése és az ahhoz való visszanyúlás, *Zrínyi* koncepciójának a továbbvitele. A XVI–XVII. századi függetlenségi harcok akkor is a nemzeti identitást segítették elő, ha nagyon sok negatívummal terheltek is ezek a rendi irányítás alatt álló mozgalmak. De hát ezt így kell értékelni: a maga sokoldalúságában, a maga ellentmondásosságában, de összességükben mégiscsak a pozitív, az előremutató sajátosságok jegyében. Én ebben látom a *Molnár Erik* által képviselt gondolat kritikáját, elismerve egyben azt, hogy az megpezsztítette a magyar történész-gondolkodást. A nemzeti kérdés körül megkezdődött egy újraértékelés, amelyet nagyon elősegítettek a hetvenes évektől a népi írók. És akármilyen vita van is ma köztünk körülöttük, akkor kétségtelenül a népi írók sokat tettek a nemzeti identitásunk megőrzése végett.

Másik kérdés az, amiben a ma demokratikus ellenzéknek nevezett csoportosulás járt az élen, az a felfogás, hogy nem csupán a forradalmak a történelem "mozdonyai". Mivel a forradalom egy elkeseredett és végső pillanatban következik be, sok-

kal jobb az evolúciós fejlődés. Az evolúciónak a melléállítása vagy éppenséggel szembeállítás a forradalommal – ez a reformer nemzedék kritikája a kommunista rendszerrel szemben. Ettől inspirálva kezdődött a magyar történelem reformkor-szakainak, reformátalakulásainak felélesztése, visszanyúlva egészen Szent Istvánig, akinek az újraértékelését Győrffy végezte el. Megtörtént a Hunyadi-korszak újraértékelése, és legfőképpen a Széchenyi-kép újrarajzolása (ami 1960-ban, halálának 100. évfordulóján kezdődött és a mai napig tart). Széchenyi egy evolúciós reform megalapozója, s az innovatív vállalkozói gondolkodás képviselője. Széchenyi után következett Deák újraértékelése. És így tovább: Jászi Oszkár, a polgári radikálisok, a szociáldemokraták csakúgy, mint az egyház szerepének újértékelése. Mindazon reformmozgalmaké, amelyek nem szükségképpen ellentétesek a forradalommal, de mindenképpen tagadják, hogy csak forradalommal lehet a célokat elérni. Mai példát is említve erre, mennyivel jobb például a mi átalakulásunk békés jellege, mint a szomszédságunkban dúló, még lezáratlan, vulkanikus kitörések, ellenőrizhetetlen mozgalmak, vagy éppenséggel polgárháborúk, amelyek a változásokat kísérik. Még három egyéb mozzanatot említenék. Az egyik: Magyarország helye a Monarchiában és Európában eléggé tisztázatlan volt az oktatásban, történetírásban és az érte-
mekben. Amíg a nagyapák nagy nosztalgiával gondoltak vissza az első világháború előtti korszakra, és ameddig gyönyörködtünk e korszak városképeiben, írásaiban, addig a hivatalos történetírásban a kiegyezés roppant negatív értéket kapott. A dualizmus kora a nemzeti hanyatlás, visszafejlődés, a parasztnyűzás, a cselédsors legsötétebb korszakának számított. 1958-ban zajlott le az a konferencia, amelyen először szembeszálltunk a "Magyarország gyarmati helyzete a Monarchiában" tétellel. Lassan megindult aztán egy új kép kialakítása arról, hogy mi volt ténylegesen Magyarország helye és szerepe a dualista Monarchiában. Arnyaltabban nézve a kérdést megállapítható, hogy ez a korszak Magyarország Európához való felzárkózásának lendületes korszaka. Ez az az időszak, amikor gazdaságilag konszolidálódtunk, amikor a feudális, elmaradott Magyarországon még a nagybirtok is kapitalizálódott és polgárosodott. Kialakult egy új, részben hivatalnoki – dzsentri szellemű, de az életformájában polgárosodott –, részben polgári középosztály. A magyar társadalomban nemcsak a minimuma, hanem annál több volt a civil társadalom elemeiből. Elsősorban persze a polgári középosztályban, amely elmagyarosodó németekből, magyarokból, zsidókból, szerbekből, örményekből, görögökből tevődött össze. És ekkor történt a civilizatorikus vívmányok bevezetése: az egész magyar oktatásügy Eötvös, Trefort és utódai általi átalakítása. Egyetemeink születtek és nemcsak a gazdaság, de a kultúra is felvirágozott. Igaz, hogy Magyarországnak számos hátránya is származott az együttélésből. Mindezt azért hangsúlyozom, mert azoknak a kollégáknak egy része, akik annak idején szembenálltak a mi irányzatunkkal, ma a Monarchiát tartja a legkiválóbbnak. Mintha nyomorúságos cselédsors, erős feudális maradványok, az uralkodói abszolutizmus bizonyos maradványai nem lettek volna. De voltak! Ferenc Józsefnek megmaradtak olyan jogai, amelyek korlátozták Magyarországot és a többi együttélő nép önrendelkezését, szabad fejlődését. Nem kell idealizálni a dualizmus korát, csak azt látni benne, ami akkor elősegítette a felzárkózást Európához. Egy elmaradott országnak, mint amilyen 1830-ban, a Hitel megjelenésekor Magyarország volt – és erről fogadjuk el Széchenyit hiteles tanúnak – annak a felzárkózása nem könnyű. Ahogyan semmi kétség, hogy a mai Bulgáriának,

Szerbiának, Romániának is nagy árat kell majd fizetnie azért, hogy Európához főlzárkózzon. Hogyha mi a Monarchiához való tartozásunkat pozitívnak értékeljük a gazdasági, civilizatorikus haladás tényei alapján, akkor is látnunk kell, hogy Magyarország olyan szövetséghez csatlakotott, amely az első világháború idején az országot pusztulásba sodorta.

Az előzőekhez kapcsolódik a "két vagy három régió" vita, amelyek odasorolhatók a történészek demokratikus átalakuláshoz való hozzájárulásához. A történészek egy része – elsősorban Szűcs Jenő – a hetvenes évek végén Bibó István hagyatékához visszanyúlva vitára tűzte Európa három régiójának a problémáját. Tudniillik a hivatalos történetírásban Európa csak két régióra tagolódott: nyugati és keleti részre. A keletit nagyjából a szocialista táborral azonosították. Ezt az álláspontot erősítették az akkori nyugati politikai és politológiai vélemények, amelyek szerint Európa csupán a nyugati blokk, a keleti blokk pedig ázsiai, szovjet kommunizmus világa. A szamizdatként megjelent Bibó emlékkönyvben fordult szembe először több történész is ezzel a kétrégiós elmélettel. Szűcs pl. azt állította, hogy Európának a kora középkortól kezdve három régiója van. Nyugat és Kelet között létezett egy átmeneti zóna. Ezt én nagyjából a német birodalom és az orosz birodalom közötti területre teszem. A kétrégiós elmélet a szovjet blokk népeinek történeti közösségét részben a hasonló strukturális elemekre alapozta. Nevezetesen, hogy a poroszutas fejlődés, a második jobbagyság kifejlődése jellemző Poroszországtól Oroszorszáig, és ez kapcsolja össze ezeket a népeket. Kései feudalizmus, kései polgárosodás: ez a történeti sorközösség alapja. A másik álláspont, a háromrégiós viszont egészen a kezdetektől kimutatja, hogy melyek azok az alapvető ismérvek, amelyek nyugathoz közelítették a mi régiónkat és elválasztották kelettől. Ebből csak hármat sorolnék föl. Először is a Nyugathoz hasonlított a feudális viszonyok szerződéses jellege. Ellentétben Kelettel, ahol a cártól vagy a császártól elrendelt és a földesuraktól lefele továbbírt önkényes rendszer uralkodott, és amelyben a jobbagy jogállása tisztázatlan és csaknem teljesen kiszolgáltatott (nálunk a hűbéres- és a jobbagyviszony is szerződéses jellegű). Másodsor: a helyi szabadságok, szabad királyi városok, privilégiumok rendszere, amely nyugaton teljesen kifejlődött, hozzánk is áthatolt. Igaz, hogy – mint Bibó és Szűcs kimutatja – sosem fejlődött olyan mértékben, annyira nem hatotta át a társadalmat a kis közösségek szabadságának ez a rendszere, mint a Nyugatot, de keleten a feudalizmusnak ez a típusa egyáltalán nem fejlődött ki. A harmadik ismérv pedig a vallás. Óriási különbség van ugyanis Európának ama része között, ahol a nyugati római katolicizmus az uralkodó vallás, és aközött, ahol a görög-keleti ortodox. Nem a vallásban rejlett a különbség magyarázata, hanem abban a struktúrában, amit kiépített. A nyugati kereszténység mindig dualista volt: császár és pápa, egyház és állam nem fonódott össze, mint a keletiben, ahol az államfő egyben egyházfő is. Az egyház nem képezett ellenpólust ez utóbbi esetben, hanem a központosított hatalom kiszolgálója és támasza. A nyugati kereszténységben ezenkívül mindig is elevenen élt a megújulás képessége. A cluny reformtól kezdve állandó reformok jellemezték. A szerzetesrendek, koldulórendek, a protestantizmus mind ezt a reformképességet bizonyítják. A protestantizmusban kialakul a kereszténység polgári ágazata is. Tehát a megújulás, megújítás és az Európához alkalmazkodás képessége folyamatosan nyomon követhető a *Rerum novarum*-ig és XXII. János pápa reformjáig. A keleti egyház ezzel szemben majd-

hogynem mozdulatlan, alig reformálódott az évszázadok alatt. A nyugati kereszténységben kialakulnak a dolgozó szerzetesrendek: az imádkozzál és dolgozzál parancsa. E felfogás semmilyen keleti, se az iszlám, se a buddhista szerzetesrendben, se a görög-keleti, ortodox szerzetesrendben nem alakult ki. Az a munkaerkölcs, amely a protestáns etikában – ahogy azt Max Weber kimutatta – életvezérlő etikai paranccsá vált. A megújulásnak, az alkalmazkodásnak, a nyitottságnak és az európai pluralitásnak a gondolata a nyugati kereszténységben benne rejlett, a keletiben nem. Nem véletlen az, ahogy Európa nyugati része alkalmazkodni tudott a változó világhoz a kora középkortól egészen napjainkig.

Ezek voltak az ismérvek, amelyek alapján mi úgy gondoltuk, hogy Magyarország a közbülső régióhoz tartozott, társadalmi struktúráját, politikai felépítését, vallási hovatartozását, és egész kultúráját tekintve. Magyarország és Erdély volt a keleti határa a nyugati katolicizmusnak, a protestantizmusnak, a liberalizmusnak, a szociáldemokráciának, mindannak, amit pluralizmusnak és toleranciának nevezünk.

Az előzőekhez fűzve szólni kell a magyar kisebbség ügyének felkarolásáról. Teljes összhang uralkodott az ellenzék minden akkori irányzata között arról, hogy a magyar nemzeti kisebbségekkel foglalkoznunk kell. A kommunista történetírás egyszerűen hallgatott a két világháború közötti és a második világháború utáni Romániáról, Erdélyről, Szlovákiáról, a kitelepítésekről. Ez nem lehetett téma. Az 1970-es évek közepétől–végéig hozzákezdtünk Erdély történetének a megírásához, amely eredménye azóta megjelent. A háromkötetes *Erdély története*-hez tartozik egy vitakötet is *Tanulmányok Erdély történetéhez* címmel. Ez fontos kiegészítése az *Erdély történetének*, mert az sajnálatos módon csak az I. világháború utáni eseményekig dolgozza fel *Erdély történetét*. Mi azt szerettük volna, ha *Erdély története* 1945-tel zárul, mert akkor benne lett volna a Romániában élő magyarság sorsa, és az, hogy a románok nem váltották be ígéretüket, amelyet 1918-ban tettek. Ez kimaradt belőle. A vitakötet azonban tartalmaz számos tanulmányt a két világháború közöttiről, sőt a '45 utáni Románia nemzetiségi politikájáról is. Ez a vállalkozás is egy új vonás, és az új orientációban teljes összhang jellemezte az ellenzék különböző árnyalatait. A magyar nemzeti kisebbség ügyének kapcsán megpróbáltunk egy új magyar nemzet-fogalmat megfogalmazni. Nevezetesen, hogy a magyar nemzet – amint Európa nagy nemzetei – történetileg kialakult, a nyelv, a kultúra, a történelem által összefogott sorsközösség, történelmi közösség. Ebbe a nemzeti fogalomba mindenki beletartozik, aki ezen a tájon, vagy bárhol a világon ehhez a kultúrközösséghez tartozónak vallja magát. Ez a nemzet fogalmának tág felfogása, és nem lenne jó, ha ma ismét beszűkülne különböző ellentendenciák hatására.

Utolsó probléma, amit fölvetnék: 1956. Kétségtelen, hogy ez volt az a tabu téma, amelyhez 1988-ig hozzányúlni sem volt szabad, mert mindenkitől megkövetelték, hogy ellenforradalmi lázadásként elítélje. Nos, a történetíráson belül egy határozott – lassan bővülő – csoport alakult ki, akik ezt nem tették. És ez számos történészünkre áll, az Akadémia mai elnökétől, SZDSZ- és MDF- képviselőig. Ez a történeti csoport indított egy széles körű okmánygyűjtést (például a munkástanácsok dokumentumainak összegyűjtését, ami az 1980-as évektől folyt). A dokumentumgyűjtés, valamint számos életrajzírás készítése tárgyilagossá, objektív, állást nem foglaló dolgoknak voltak feltűntethetők. A történészek jelentős része soha le nem írta azt a szót, hogy "ellenforradalom". Helyette tragédia, tragikus események, vagy egy-

szerűen: '56. Azután megindult az 1980-as évek közepétől '56 lassú rehabilitációja. A harmincadik évfordulón – magánalapon szervezett, de széles körben ismertté váló – kétnapos konferencia rehabilitálta az ellenzéki történész körökben 56-ot. Nem egyszerűen mint népfölkelést, hanem mint forradalmat, amelynek nemzeti és szociális tartalma volt, és megalapozója mai legjobb törekvéseinknek.

Volt néhány olyan folyóirat, ahol objektív vagy legalábbis a hivatalostól eltérő cikkek jelentek meg (Történelmi Szemle, a História, az Alföld, a Tiszatáj és a Kortárs). Említenem kell az Agrártörténeti Szemlét, amely a maga módján teljesen szakszerű cikkekben határozottan szembefordult a hivatalos állásponttal majdnem minden kérdésben. A Történelmi Szemle felvetette Trianon problémáját is. A Históriaról elmondhatok talán annyit, hogy már 1985–86-tól a pluralizmust, a többpártrendszert, a "választások Magyarországon" témát széles körben ismertté tette. 1988-ban '56 kérdése és a Rákosi-korszak is napirendre került. A Rákosi-korszak szatfrikusan történő leleplezése az elmúlt öt-hat évben, azt hiszem, ugyancsak hozzájárult az átalakuláshoz.

Egy dologban mégis tévedtünk. Sejtettük azt, hogy előbb-utóbb változások fognak bekövetkezni. Ezt a változást azonban úgy értékeltük, hogy Közép-Európa vagy Kelet-Közép-Európa népeinek nemcsak a felszabadulását hozza meg, hanem az egymáshoz közeledést is. Azt gondoltuk, hogy a hitleri elnyomás, a sztálinista diktatúra és a brezsnyevi korszak kizsákmányoló politikája megérleli azt az egyszerű bölcsességet, hogy ezek a kis népek csak a maguk sírját ássák akkor, ha nem tudnak megbékélni egymással. És most mit látunk? A csehek a szlovákokkal, a szlovákok a magyarokkal, a magyarok a románokkal, a románok a magyarokkal, szerbekkel, a szerbek a horvátokkal állandó vitában és harcban állnak. Ez történelmi abszurditás! Ez minden racionális észnek ellentmond, mert így vagy a németek vagy az oroszok, vagy egy másik hatalom előbb-utóbb mindig gazda lesz. Mi magunk keressük a gazdát, aki segít bennünket, az ugyanolyan sorsú szomszéd ellen. Azt hittük, hogy 1989–90 egy új korszakot fog nyitni. Amikor láttuk a prágai tüntetéseket, láttuk a temesvári felkelést, Ceausescu bukását, azt hittük, új korszak jött el. Tévedtünk. Javíthatatlan, felvilágosult racionalista utópisták voltunk. A régióban a mai napig erősebb a nacionalizmus, mint a józan belátás. S ha történelemmel foglalkozó szakemberekként nem követünk el mindent a tanításban, kutatásban, népművelésben, hogy ezt a nacionalizmust racionális alapjaira, az együttélés reális alapjaira vezessük vissza, akkor ez a régió tovább is szétesett marad, s újabb áldozatává válhat a gyűlöletnek, a viszálynak, lemarad Európa hajójáról – és örökre más hatalmi érdekek ütköző régiója marad.